

Dekolonizace produkce vědění.

Kritický obrat v romistických studiích²

Úvod: Kritický obrat a postkolonialismus v romistice

Postkolonialismus si mezi akademiky získává v poslední době stále více příznivců. Prosazuje se jako myšlenkový směr, který poskytuje ontologický a teoretický základ pro realizaci výzkumu v marginalizovaných a vyloučených komunitách, tedy i mezi Romy (např. Ashton-Smith 2010). Jedná se o interdisciplinární přístup, který je aplikován v mnoha oblastech zkoumání a v nejrůznějších kontextech (Burney 2012). Postkoloniální kritika se zajímá zejména o porozumění formám a hybným silám útlaku, rasizovaným hierarchiím a neokoloniální dynamice, jakož i mocenské dominanci, která se odvíjí mimo jiné od kategorií rasy, etnicity, genderu a třídy (Young 2016: 13). Je proto užitečné zabývat se i tím, jak postkoloniální přístup mění romistiku a jak tomuto oboru může prospět, když přijme postkolonialismus za svůj teoretický a konceptuální rámec.

Klaus-Michael Bogdal (2014, citováno z Verena 2018) jasně ukázal, že od dob evropského osvětlení byla diskurzivní reprezentace „Cikánů“ (*Zigeuner*) srovnatelná s konstrukcí koloniálního „Druhého“, o níž podrobně pojednává Edward Said ve svém stěžejním díle *Orientalismus* (1979). Někteří vědci, zejména Nidhi Trehan a Angéla Kóczé (2009), v podobném duchu tvrdí, že historii a identitu Romů je třeba chápat právě v kontextu historického vlivu koloniální mocenské dynamiky. V jiném článku Kóczé (2014) uvádí, že koloniální rámec, který Said ve svém *Orientalismu* představil, lze rozšířit i na situaci Romů, protože koloniální narativy útlaku a podrobení nejsou ve skutečnosti vázány na žádný konkrétní historický nebo geografický prostor. S podobnou argumentací přišel i Kenneth Lee, když tvrdil, že „jako paralelní systém, velmi podobný orientalismu, se ve vztahu k ‚Cikánům‘ vyvinula cikánologie (*Gypsylorism*)“, definovaná jako „vědní obor, který diskursivně konstituuje ‚Cikány‘ jako své subjekty“ (Lee 2000: 132). V souladu s tím někteří badatelé tvrdí, že se „cikánologie“ utvářela souběžně s orientalismem (Brooks, Clark, Rostas 2022: 69).

Postkoloniální kritika umožňuje rozpoznat a dekonstruovat různé formy násilí, které Kóczé (2014) člení na epistemologické, symbolické, strukturální

1 Autorka působí jako odborná asistentka v Centru sociálních věd Maďarské akademie věd a na Ústavu mezinárodních studií a politikologie na Katolické univerzitě Petra Pázmányho v Budapešti. E-mail: Jekatyerina.Dunajeva@tk.hu

2 Jak citovat: Dunajeva, J. 2023. Dekolonizace produkce vědění. Kritický obrat v romistických studiích. *Romano džaniben* 30 (1): 107–117.

či fyzické a psychické. Za epistemologické násilí označuje praktiky umlčování Romů v různých oblastech – například v politice a v procesu utváření politik, v umění a kultuře nebo v akademické sféře. Je opravdu nutné zaměřit se právě i na akademickou oblast, abychom pochopili, jak jsou „nespravedlivé hierarchie moci – v tomto případě společenská podřízenost Romů – udržovány prostřednictvím hegemonie“ a jak se projevují ve vědeckém výzkumu (Selling 2022: 83). Kritičtí vědci proto vyzývají k dekolonizaci romistiky – k procesu, který podle některých již probíhá (tamtéž).

Dekolonizace produkce vědění v romistice musí být vnímána v kontextu relativně nedávného „kritického obratu“, který v tomto případě zahrnuje důraznou kritiku stereotypního zobrazování Romů v akademickém prostředí, jemuž dominují neromští vědci, a přetrvávajícího vylučování hlasů samotných Romů (např. Rostas, Rövid, Szilvási 2015).³ Přesněji řečeno, neobjektivní reprezentaci Romů, ke které dochází prostřednictvím esencializace, objektivizace a romantizace, lze překonat pomocí většího zapojení hlasu Romů a pomocí zpochybňování způsobu, „jakým akademici působící v oblasti romistiky pojmají sebe sama“ (Selling 2022: 93). Někteří označují za ústřední místo, ze kterého se tento kritický obrat prosazuje, Středoevropskou univerzitu (CEU) (např. Vajda 2019: 13; Brooks, Clark, Rostas 2022). Podrobná diskuse o původu a cílech kritického obratu v romistice přesahuje rámec tohoto článku a věnovali se jí jiní (např. Clark 2020). Důležité zde ale je, že začlenění hlasů Romů bylo formulováno jako jeden ze základních kamenů změny paradigmatu odvíjející se od kritického obratu.

V souladu s tím patřila k významným událostem tohoto hnutí konference, která se konala v roce 2014 v Budapešti a nesla příznačný název „Nic o nás bez nás? Participace Romů na produkci vědění a utváření politik“. Účastníci byli vyzváni, aby přispěli do zvláštního čísla časopisu *Romani Rights* („Romská práva“), vydávaného Evropským centrem pro práva Romů (*European Roma Rights Center*). To vyšlo v roce 2015 pod stejným názvem jako zmíněná konference. Z diskusí bylo zřejmé, že vzniká nová vědecká platforma – akademický časopis, který se v rámci romistiky hlásí ke kritickým teoriím. Konkrétně to bylo založení časopisu *Critical Romani Studies Journal*, který vydává studijní program romistiky na CEU, kde skupina editorů již v prvním čísle dostala svému záměru přizvat Romy k účasti na produkci vědění při současném uplatnění kritického úhlu pohledu, vycházejícího z postkolonialismu a dalších kritických teorií:

3 Stejně jako řada dalších akademiků, ani já nechci tvrdit, že jsou všechny vědecké práce, jejichž autory jsou Neromové, předsudečné, ani se nedomnívám, že by všechny poznatky, které vznikly před zmíněným kritickým obratem, byly ze své podstaty rasistické nebo zaujaté. Je však důležité zdůraznit, že vyloučení Romů z produkce vědění představuje formu bezpráví, která je v posledních letech aktivně napadána. S rostoucím počtem romských vědců a badatelů začíná podle některých názorů nová éra „emancipace romské vědy“ (např. Mírga-Kruszelnicka 2015: 39).

„[...] časopis usiluje o vytvoření platformy, která bude sloužit ke kritickému zapojení do akademické produkce vědění i k utváření kritického akademického vědění a informovanosti politik [...]. Vědecká expertíza je spíše nástrojem než cílem kritické analýzy sociálních jevů, které se dotýkají Romů, a přispívá k boji za sociální spravedlnost [...]. Uznáváme důležitost zapojování hlasu Romů do produkce vědění a snažíme se podporovat ‚odmlouvání‘ (*talking back*; hooks 1989).“ (Bogdan et al. 2018: 2, 4)

V tomto čísle byla publikována výzva k dekolonizaci produkce vědění, která je součástí intelektuálního hnutí vycházejícího z kritického obratu samotného. Anna Mirga-Kruszelnicka, antropoložka a romská aktivistka, zde vyzdvihuje význam postkolonialismu spolu s dalšími kritickými přístupy – včetně teorií intersekcionality, kritického feministického myšlení a kritické rasové teorie – pro „dekonstrukci stávajících homogenizujících akademických narativů“, jež „povede k produkci takových narativů, které budou pluralitnější a preciznější“ (Mirga-Kruszelnicka 2018). Dekolonizace produkce vědění by pak měla být chápána jako kritické (pře)hodnocení toho, jak je vědění utvářeno a kdo jej utváří. Jak výstižně vyjádřila bell hooks, to, jak a proč mluvíme o jinakosti, odlišuje opresivní projevy od těch osvobozujících, a „máme se na pozoru před těmi, kdo mluví o nás, aniž by hovořili k nám a s námi“ (hooks 1990: 343).

„Výrazné postkoloniální zaměření“ časopisu *Critical Romani Studies* se zkrátka projevílo velmi otevřeně (Selling 2022: 91). Postkoloniální teorie si osvojili vědci a aktivisté, kteří v posledních letech zaujímali k romistice kritický postoj a vedle dalších cílů požadovali právě dekolonizaci produkce vědění. V následujícím textu tento apel přezkoumávám, přičemž se zaměřuji na dva aspekty postkoloniální produkce vědění: na ty, kdo vědění vytvářejí, a na to, jakým způsobem je utvářeno. Není v možnostech tohoto textu podat rozsáhlý a komplexní přehled o kritickém obratu a vzájemném obohacování, ke kterému dochází mezi romistikou a postkolonialismem. Mým cílem je přiblížit soubor literatury, která vznikla v úzkém, ale stále rostoucím oboru kritických romistických studií se zaměřením na postkolonialitu.

Ti, kdo produkují vědění

Postkoloniální věda se zaměřuje zejména na naslouchání hlasům utlačovaných, respektive na zviditelňování podřizovaných a umlčovaných hlasů. Pokud jde o Romy, existují dva vzájemně propojené důvody, proč jsou romské hlasy umlčovány, nebo zcela odmítány – strukturální rasismus a předsudky v akademickém prostředí. Romské hlasy jsou umlčovány nebo zcela ignorovány, což vybízí k podpoře vznikající romské vědecké produkce (Selling 2018). Kritičtí vědci navíc tvrdí, že Romové jsou nejen umlčováni a vyčleňováni z produkce vědění, ale také zneviditelňováni „v rámci evropských diskurzivních a sociálních

struktur, sahajících od učebnic dějepisu až po každodennost na pracovištích“ (Trehan, Kóczé 2009: 51).

Jak píše Anna Mirga-Kruszelnicka, akademické prostředí „sehrává svou roli při udržování a upevňování převažujících esencionalizovaných reprezentací Romů“ a je „ze své podstaty hierarchické, přičemž vědeckému poznání přisuzuje vůdčí postavení, nadřazené jiným způsobům a prostorům produkce vědění“ (Mirga-Kruszelnicka 2018: 12–13). Kritický obrat v romistice byl skutečně částečně inspirován potřebou zaujmout ve vztahu k tomuto oboru kritičtější pohled, který by zohlednil minulé i současné nespravedlnosti, a činil tak zevnitř, ze strany samotných Romů. Z toho důvodu zaznívají požadavky na zahrnutí poznatků z první ruky, žité zkušenosti a znalosti osob, kterých se přímo dotýkají.

Pokud „je tím, co představuje základní rámec kritického projektu postkolonialismu, ‚vzdor‘“ (Jefferess 2008: 3), stává se začleňování romských hlasů formou „odmlouvání“ (*talking back*) – jak bell hooks (1989), postkoloniální feministická badatelka, výstižně pojmenovala touhu černošských žen promlouvat vlastním hlasem v jejich snaze o sebeidentifikaci, sebeprezentaci a seberealizaci v kontextu útlu a umlčování. Jedině akt „odmlouvání“ umožňuje dle hooks vzdorovat praktikám dominance, zpochybňovat existující sociální hierarchii a především vystupovat proti rasismu z perspektivy utlačovaných. V tomto boji se pak akademická sféra, ostře kritizovaná v již zmíněném článku Mirgy-Kruszelnické (2018), ve skutečnosti stává možným místem podpory a prosazování „praxe svobody“, platformou, na níž se odehrávají kritické diskuse a debaty (hooks 1989: 62) a kde se všichni vědci a vědkyně mohou prostřednictvím teoretického uchopení boje utlačovaných podílet na jejich osvobození a zároveň umožnit, aby utlačovaní sami promluvili.

Ethel Brooks, Colin Clark a Iulius Rostas ve své nedávné publikaci předložili myšlenku, že kritický obrat usnadnily tři vzájemně související a Romy iniciované změny, které Romům umožnily podílet se na produkci vědění: „nástup nových vědců, vědkyň a vědeckých oborů, vznik nových kreativních a oborových fór a nové definice ‚produkce vědění‘“ (Brooks, Clark, Rostas 2022: 77). Zároveň se všechny tyto změny „nesou ve znamení Romy iniciované reinterpretace vědeckých poznatků o životech, živobytí a zkušenostech Romů, které byly v minulosti kontrolovány Neromy“ (tamtéž). Důraz na to, aby byl proces produkce vědění zcela v režii Romů, kritizoval především Michael Stewart, jenž vznesl otázku, zda toto nové paradigma, které přinesla kritická romistika a které vychází z postkoloniálních a dalších kritických teorií, ve skutečnosti nevytváří „uzavřené výzkumné prostředí“ připomínající „staré praktiky sovětského bloku z padesátých let minulého století“, kde bylo „kritérium validity, respektive oprávnění promlouvat, dáno společenským postavením – ať už z hlediska třídy, rasy nebo genderu“ (Stewart 2017: 25, 144). Ke Stewartově kritice se v textu vrátíme později.

Postkoloniální kritika, která je založena na kritickém hodnocení moci a spravedlnosti, není aplikována pouze na zkoumání produkce vědění v akademickém prostředí, ale je také fórem hájení práv a aktérství v rámci samotného romského hnutí. Aniž by popírala roli nevládních organizací a aktérů z řad občanské společnosti, coby významných činitelů změny, kteří se zasazují o emancipaci Romů a naslouchají jejich hlasům, objevuje se také kritika „hierarchizace občanské společnosti“ (Bogdan, Ryder, Taba 2015: 35), jakož i elitářství a rozhodování shora (viz např. kritika „akumulovaného působení Sorosových nadací“ u Rydera a kol. 2022). Jinými slovy, při kritické analýze mocenské dynamiky z postkoloniální perspektivy hrozí, že „se solidarita může snadno přeměnit v hegemonii“ (Kóczé, Rövid 2012: 120). Postkoloniální kritika je tak uplatňována i při studiu „útlaku v rámci ‚hnutí‘ za rovnoprávnost Romů v Evropě“ (Trehan, Kóczé 2009: 50).

Jak se vytváří vědění

Vedle toho, že kritický obrat a přijetí postkoloniálních teorií skutečně umožnily akademickou (sebe)reflexi mocenských dynamik a „bílé“ hegemonie v rámci romistiky, podpořily také hlubší povědomí o pozicionalitě neromských výzkumníků při realizaci výzkumů týkajících se Romů (Dunajeva, Vajda 2021: 229). Bylo tak nutné přehodnotit způsob, jakým se vytváří vědění, stejně jako výzkumné metodologie a etické zásady badatelů. Zvláště názorný je tento obrat v souvislosti s tím, jak je v rámci oboru realizován terénní výzkum.

Terénní výzkum má coby tradiční vědecká metoda za sebou problematickou koloniální minulost, ve které byly domorodé kultury vnímány jako méněcenné (Hobbs, Wright 2006: x). Postupem času se koloniální perspektiva z terénního výzkumu vytrácela a narůstalo povědomí o rizicích reifikace a objektivizace zkoumaných osob. Zvyšovala se také citlivost vůči nerovným mocenským vztahům mezi výzkumníkem a zkoumaným. Terénní výzkum vycházející z postkoloniální teorie stanovuje, že: 1) výzkumník nesmí s automatickou a nezpochybnitelnou autoritou promlouvat za druhé ani jejich jménem; 2) je třeba brát v úvahu vztah mezi výzkumníkem a studovanými osobami; 3) je třeba historicky a kulturně reflektovat „vztahové struktury“ mezi společností výzkumníka a společností zkoumaných, včetně mocenské dynamiky a možných forem podřízenosti, které z ní vyplývají (Palriwala 2005).

V souladu s tím byla do metodologie vědecké práce v romistice a realizace terénního výzkumu zahrnuta pozicionalita a reflexivita výzkumníků, a někdy i právní lobbíng nebo solidarita jako forma „vyjádření marginalizovaných, subalterních úhlů pohledu“ (Adcock 2006: 61). Přesněji řečeno, zohlednění pozicionality a reflexivity od vědců vyžaduje, aby byli kritičtí vůči mocenským vztahům, což umožňuje zpochybnit některé ze zavedených kategorií, narativů,

forem nadvlády i samotných vztahů moci – tedy faktorů, které výrazně ovlivňují způsob, jakým se vytváří vědění. Při terénním výzkumu, který je prováděn z kritické perspektivy a vychází z postkoloniálních teorií, je třeba brát v úvahu mocenské asymetrie mezi výzkumníkem a informanty, včetně subalterního postavení menšin, a také neviditelných struktur bílé nadřazenosti a privilegovanosti (Vajda 2015).

Pozicionalita a reflexivita navíc umožňují, aby vědci při realizaci výzkumů věnovali větší pozornost etice, spravedlnosti a férovosti, neboť nerovné mocenské vztahy, které jsou přítomné mezi výzkumníkem a zkoumanou osobou, skutečně představují určitou formu nespravedlnosti. Jinými slovy lze metodologii výzkumu rovněž přizpůsobit tak, aby poskytla hlas marginalizovaným (subalterním) úhlům pohledu, a vzít tak na vědomí fakt, že ti, kdo disponují mocí, jsou také těmi, kdo mají možnost promlouvat. V rámci romistiky, ale i mimo ni, si řada výzkumníků inspirovaných postkoloniálními přístupy osvojila kolaborativní a participativní metody produkce vědění. Parsons a Harding (2011) poskytují analýzu vazeb mezi postkoloniální teorií a akčním výzkumem. Participativní akční výzkum pak přímo vybízí Romy, tedy zkoumanou skupinu, aby se sami kolaborativním způsobem do tvorby vědění zapojili. Tím se tato metodologie stává „kontrahegemonickou intervencí“ (Selling 2018: 51, Selling 2022). Je to také přístup, který od výzkumníka vyžaduje, aby svoje postavení reflektoval již v průběhu sběru dat i během jejich interpretace.

Dunajeva a Vajda (2021) předkládají podrobný přehled participativního akčního výzkumu v oblasti romistiky v textu nazvaném „Pozicionalita a terénní výzkum: Participativní výzkum s Romy“ („Positionality and Fieldwork: Participatory Research with Roma“). Jakožto neromské akademicky působící v oblasti romistiky odkazují Dunajeva s Vajdou ve svém textu na program dekolonizace romistického výzkumu a ukazují, že „jednou z možných cest, jak se zabývat otázkami pozicionality a perspektivy, je propojit Neromy a Romy, akademiky a neakademiky, aby společně přemýšleli a reflektovali své vlastní zkušenosti se světem nahlížené rasovou optikou“ (Dunajeva, Vajda 2021: 229). Participativní akční výzkum v podstatě vyrovnává mocenské hierarchie v rámci výzkumného procesu tím, že studované komunity dává nad výzkumem kontrolu a umožňuje jí ho vlastnit (Cancian 1993). Případová studie pak čtenáře provede náročným a zároveň obohacujícím procesem kooperativního zkoumání a participativního akčního výzkumu.

Vraťme se ještě ke zmíněné kritice Michaela Stewarta. Stewart tvrdí, že „hlavním přínosem akademického výzkumu není nutně ‚pomáhat lidem‘“ (2017: 137) a že „se akademická produkce vědění nezaměřuje na to, aby vystupovala pro, proti nebo společně s určitými skupinami obyvatelstva, ale na zcela jiné otázky“ (tamtéž: 127), čímž naráží na práci „aktivistů-intelektuálů“. Stewart tak vědecké komunity – a to i mimo romistiku – připomíná širší (oslabující) důsledky toho, když je výzkum realizován bez účasti, přispění nebo spolupráce studovaných

skupin. Zároveň zde vzniká naléhavá potřeba přehodnotit význam slova „my/nás“ v heslech, jako byl například název zmíněné konference a zvláštního čísla časopisu „Nic o nás bez nás“, a to s ohledem na komplexitu (etnické) příslušnosti a identity. Stewart je kritický vůči postkolonialismu, který „nás pravděpodobně nedovede daleko, protože se neústupně zaměřuje na identitu a na to, kdo má (mít) právo identity definovat“ a podporuje „nárok promlouvat, který je založený na tom, kdo jste, bez ohledu na kvalitu argumentace“ (tamtéž: 140). Ačkoli si většina Stewartovy kritiky zaslouží další diskusi, výše uvedený příklad zapojování neromských výzkumníků do terénního výzkumu snad dobře ilustruje, že výzvy k větší účasti romských hlasů zároveň neznamenají, a ani by neměly znamenat, vyčleňování výzkumníků na základě jejich etnické příslušnosti. Jsou spíše voláním po zohlednění dynamiky moci a nespravedlnosti při produkci vědění, ať už se na ní podílí kdokoli, a také apelem na to, aby nebyly umlčovány hlasy těch, kdo jsou zkoumáni, a aby i oni mohli promluvit.

Závěr

Tento příspěvek ukázal, že postkoloniální rámec umožnil přehodnotit jak romistiku jako disciplínu, tak i roli romských vědců a aktivistů. Protože se proces kritického posuzování zaměřuje především na produkci vědění, představil tento text přehled probíhajících debat, které vycházejí z postkoloniálních teorií a týkají se toho, kdo vědění vytváří a jakým způsobem je vytvářeno. Do vzájemně obohacující diskuze mezi romistikou a kritickými teoriemi se zapojila řada vědců, což dokládá význam postkolonialismu jako relevantního analytického rámce v situaci, kdy romské komunity „nadále přežívají jako interní kolonie uvnitř Evropy“ (Trehan, Kóczé 2009: 70). V důsledku toho začali výzkumníci využívat různé kritické perspektivy, zejména feminismus a postkolonialismus, a věnovali se zejména analýze struktur útlaku a dynamiky moci.

Jinými slovy si různí romisté a romistky osvojili postkoloniální teorie a začali kriticky analyzovat mocenskou dynamiku a formy vyloučení z akademických diskursů, ale i v jiných oblastech, přičemž se zasazují o to, aby „podřízení“ měli prostor promluvit vlastním hlasem. Stále zůstává mnoho otevřených otázek, například zda narůstající zastoupení postkoloniálních a dalších kritických teorií v romistice „povede ke krystalizaci kritické romistiky jako samostatného akademického proudu“ (Mirga-Kruszelnicka 2015: 46) a zda by to pro obor bylo přínosné.

S naléhavou potřebou zapojit romské hlasy do akademické produkce vědeckých poznatků a zajistit inkluzivnější akademickou kulturu se zároveň objevila i výzva ke zmocňování Romů, aby se stali aktivními členy výzkumné komunity a nejen jí. Výsledkem je další prolínání akademické sféry s aktivismem. Jak komplikované a napjaté situace může toto propojování přinášet, nebo jaké výhody plynou z realizace

kolaborativního výzkumu, zatím reflektují jen ojedinělé studie. Za pozornost stojí text Andrewa Rydera (2015). Ten ve své „Reflexi romského výzkumu a aktivismu“ (*Reflection on Roma research and activism*) tvrdí, že:

„Navzdory znevažujícímu postoji akademického establishmentu se řady kritických výzkumníků se zájmem o kolaborativní výzkum v komunitách v poslední době rozrůstají o stále se zvyšující počet vědců pocházejících z romských komunit a/nebo občanské společnosti, kteří jsou ovlivněni postkoloniálními narativy a zpochybňují ortodoxii a hierarchičnost akademického prostředí.“ (Ryder 2015).

Jako závěrečné zamyšlení nad tím, jak postkolonialismus mění romistiku a jak je tato disciplína inkluzivní ve smyslu výzkumných metod, epistemologických přístupů a ideových východisek, bych ráda zopakovala otázku, kterou položil Michael Stewart, a ponechala ji čtenářům k zamyšlení: „Bylo by možné připustit, že si dnes různorodé výzkumné agendy ani tak nekonkurují, jako se spíše doplňují?“ (2017: 140).

Z angličtiny přeložila Eva Nováková

Literatura

- Adcock, R. 2006. Generalization in comparative and historical social science: the difference that interpretivism makes. In: Yanow, D., Schwartz-Shea, P. (eds.). *Interpretation and method: empirical research methods and the interpretive turn*. New York: M.E. Sharpe, 50–66.
- Ashton-Smith, A. 2010. Colonized culture: the emergence of a Romani postcolonialism. *Journal of Post-Colonial Cultures and Societies* 1 (2): 73–90.
- Bogdal, K. M. 2014. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung (Europe invents the Zigeuner. A story of fascination and contempt)*. Berlin: Suhrkamp.
- Bogdan, M., Dunajeva, J., Junghaus, T., Kóczé, A., Rostas, I., Rövid, M., Szilvasi, M. 2018. Introducing the new journal Critical Romani Studies. *Critical Romani Studies* 1 (1): 2–7.
- Bogdan, M., Ryder, A., Taba, M. 2015. The Roma spring: knowledge production and the search for a new humanity. *Roma Rights Journal* 2: 33–38.
- Brooks, E., Clark, C., Rostas, I. 2022. Engaging with decolonisation, tackling antigypsyism: lessons from teaching Romani Studies at the Central European University in Hungary. *Social Policy and Society* 21 (1): 68–79.
- Burney, S. 2012. Conceptual frameworks in postcolonial theory: applications for educational critique. *Counterpoints* 417: 173–193.
- Cancian, F. M. 1993. Conflicts between activist research and academic success: participatory research and alternative strategies. *The American Sociologist* 24 (1): 92–106.
- Clark, C. 2020. *Roma knowledge-production – examining the critical turn in Romani Studies*. Barvalipe Roma Online University. ERIAC.
- Dunajeva, J. 2019. Power hierarchies between the researcher and informants: observations during fieldwork in a Roma settlement. *Critical Romani Studies Journal* 2 (1): 124–143.
- Dunajeva, J., Vajda, V. 2021. Positionality and fieldwork: participatory research with Roma. In: Burns, D., Howard, J., Ospina, S. (eds.). *Sage handbook for participatory research*. London: Sage, 224–237.
- Hobbs, D., Wright, R. 2006. Preface. In: Hobbs, D., Wright, R. (eds.). *The SAGE handbook of fieldwork*. London: Sage, x–xi.
- hooks, b. 1989. *Talking back: thinking feminist, thinking black*. Boston: South End Press.
- Jefferess, D. 2008. *Postcolonial resistance: culture, liberation, and transformation*. Toronto: University of Toronto Press.

- Kóczé, A. 2014. A rasszista tekintet és beszédmod által konstruált roma férfi és női testek a médiában (Construction of Romani male and female bodies by the racist gaze and discourse in the media). *Apertúra, Hungarian Journal of Social Theories and Cultural Studies* – online: 1–18. Dostupné z: <https://www.apertura.hu/2014/nyar-osz/kocze-a-rasszista-tekintet-es-beszedmod-altal-konstrualt-roma-ferfi-es-noi-testek-a-mediaban/> [cit. 25. 1. 2023].
- Kóczé, A., Rövid, M. 2012. Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma? In: Kaldor, M., Moore, H. L. *Global civil society 2012: ten years of Critical Reflection*. Gordonsville: Palgrave Macmillan.
- Lee, K. 2000. Orientalism and gypsyism. *Social Analysis* 44 (2): 129–156.
- Mirga-Kruszelnicka, A. 2015. Romani Studies and emerging Romani scholarship. *Roma Rights Journal* 2: 39–46.
- Mirga-Kruszelnicka, A. 2018. Challenging anti-gypsyism in academia: the role of Romani scholars. *Critical Romani Studies* 1 (1): 8–28.
- Palriwala, R. 2005. Fieldwork in a post-colonial anthropology. Experience and the comparative. *Social Anthropology* 13 (2): 151–170.
- Parsons, J. B., Harding, K. J. 2011. Post-colonial theory and action research. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry* 2 (2): 1–6.
- Rostas, I., Rövid, M., Szilvási, M. 2015. On Roma civil society, Roma inclusion, and Roma participation. *Roma Rights Journal* 2: 7–10.
- Ryder, A. 2015, (October 29). *Reflection on Roma research and activism*. Dostupné z: <http://www.errc.org/news/reflections-on-roma-research-and-activism> [cit. 25. 1. 2023].
- Ryder, A., Taba, M., Trehan, N. 2022. The Roma movement at a crossroads – competing visions of Roma civil society and their implications for sustainable community organizing. *ELTE POL-IR Working Paper Series*. Budapest: Series of the ELTE Institute of Political and International Studies, 1–42.
- Said, E. 1979). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Selling, J. 2018. Assessing the historical irresponsibility of the Gypsy Lore Society in light of Romani subaltern challenges. *Critical Romani Studies* 1 (1): 44–61.
- Selling, J. 2022. *Romani liberation: a northern perspective on emancipatory struggles and progress*. Budapest: CEU Press.
- Stewart, M. 2017. Nothing about us without us, or the dangers of a closed-society research paradigm. *Romani Studies* 27 (2): 125–146.
- Trehan, N., Kóczé, A. 2009. Racism, (neo)colonialism and social justice: the struggle for the soul of the Romani movement in post-socialist Europe. In: Huggan, G., Law, I. (eds.). *Racism. Postcolonialism. Europe*. Liverpool: Liverpool University Press, 50–76.

- Vajda, V. 2015. Towards 'critical whiteness' in Romani Studies. *Roma Rights. Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production* 2: 47–56.
- Vajda, V. 2019. *Gebildete non-Roma: partnering with Roma in the struggle against structural antigypsyism*. Dizertační práce. Brighton: University of Sussex, School of Global Studies.
- Verena, M. 2018. 'Neither bloody persecution nor well intended civilizing missions changed their nature or their number': a postcolonial approach to protestant 'Zigeuner' missionary efforts. *Critical Romani Studies Journal* 1 (1): 86–112.
- Young, R. 2016. Colonialism and the politics of postcolonial critique. In: Young, R. *Postcolonialism: a historical introduction, anniversary edition*. Malden, MA: John Wiley & Sons, 1–12.